

ZÁŽITEK AFRIKY

1

Zájem o Afriku hraje takřka v celém Greenově díle neobyčejně významnou úlohu. Počíná v dětství a s postupem času se prohlubuje a mění se akcenty i zaměření. Zážitkům z Afriky je věnován zvláštní cestopis a dvě deníkové knížky, do Afriky je situováno několik románů i některé povídky, africkou problematikou se zabývají některé autorovy eseje a úvahy, narážky na Afriku či africké postavy jsou roztroušeny téměř ve všech Greenových dílech.

V eseji *Ztracené dětství* (*The Lost Childhood*, 1947) autor líčí, jak v něm první zájem o Afriku vzbudila romantická knížka Ridera Haggarda *Doly krále Šalamouna* (*King Solomon's Mines*) a domnívá se, že v mnohém předurčila jeho budoucnost.

Druhým velkým literárním zážitkem, který upevnil Greena v jeho fascinaci Afrikou, tentokrát ovšem už v dospělém věku, byla novela Josepha Conrada *Srdce temnoty* (*The Heart of Darkness*), kterou Greene pokládá dosud za jednu ze svých nejoblíbenějších knih. Některými rysy je tato novela předobrazem Greenových pozdějších děl, Africe věnovaných: jedná se o jakousi cestu do hlubin duše, autobiograficky podbarvenou, zřetelně jsou viděny souvislosti mezi Afrikou a ostatním světem (v Africe vystupuje pouze markantněji do popředí to, co se objevuje i jinde), kriticky je odsuzován kolonialismus.

3

Roku 1936 se Greene poprvé do Afriky dostal. V doprovodu své sestřence podnikl dobrodružnou a nebezpečnou cestu do málo prozkoumaných vnitrozemských oblastí Libérie. Cestu podrobně popsal ve svém prvním cestopise *Cesta bez map* (*Journey Without Maps*, 1936).

Tenorem knihy je odmítání současné přetechizované západní civilizace a znechucení z ní. To se objevovalo už v předchozích autorových dílech

z 30. let. Oblasti Afriky, dotčené jen velmi málo evropskou civilizací, zde tvoří kontrast — Greene se snaží poodhalit roušku nad tajemstvím vývoje naší civilizace a ukázat, kde se podle jeho názoru dostala na scesti. („Byl to pocit, jako by se člověk vrátil domů, neboť tady nacházel spojitosti s vlastním dětstvím i s dětstvím lidstva . . .“¹ „ . . . celá ta cesta měla svůj význam: vzbuzovala jakousi naději v lidskou přirozenost. Kdyby tak bylo možno vrátit se nazpět k této prostotě, jednoduchosti, instinktivní družnosti, k citění spíše než k myšlení, a začít znovu . . .“² „ . . . při pohledu na to, do jakého neštěstí, do jakého nebezpečí zániku nás dovedla staletí mozkové činnosti, by člověk někdy rád ze zvědavosti zjistil, z místa kde jsme, v kterém bodě v minulosti jsme se dostali na scesti.“³)

Primitivní Afrikou je v mnohém okouzlen („ . . . člověk nenarazil na jediný případ nepoctivosti se strany pomocníků, nosičů, se strany domorodců ve vnitrozemí: všude dobrota, laskavost, poctivost, s níž by se člověk nesetkal v Evropě, či by se ji tam přinejmenším neodvážil očekávat. Udivovalo mě, že jsem mohl cestovat zemí, kde nebylo policie, s pětadvaceti muži, kteří věděli, že mám v pokladně tolik ve stříbře, co pro ně znamenalo jmění“),⁴ polocivilizované pobřeží je mu však tragikomickou až hrůznou karikaturou současné civilizace. Právě na liberijském pouze vnějšně amerikanizovaném pobřeží vystupují rozpory a paradoxy na povrch křiklavěji než jinde. Zde se také jeví takřka všechno „ošumělé“ (*seedy*), což je Greenovo oblíbené slovo a oblíbené prostředí. Co je „ošumělé“ je blíže k původnímu lidství než přetechnizovaný a dokonalejší moderní svět. Tak alespoň soudí Greene, v němž stále ještě přežívají romantická rezidua.

Mnoho Greenových současníků nechut k současnému kapitalismu a racionalismu a obdiv k primitivnímu, případně iracionálnímu, dovedla až na krajní pravici (viz např. Knut H a m s u n). Tak tomu však naprosto není v Greenově případě. I v této knize dává zcela jednoznačně najevo svou sounáležitost s levicí. Jde především o ostrou kritiku fašismu a nacismu v úvodních kapitolách, rovněž tak o pronikavé odsouzení kolonialismu. („Civilizace zde zůstala vykořisťováním; zdálo se mi, že jsme úděl domorodců asi vůbec nezlepšili . . .“)⁵

Pokud jde o kompozici knihy: linie přímočarého líčení je velmi často přerušována autorovými asociacemi, jimiž se vrací jak do doby svého dětství, tak ke svým dřívějším životním zkušenostem. (Jsou to např. vzpomínky na dětství a jeho některé hrůzy, úvahy o tom, jak chtěl po skončení studií odejít jako obchodní agent do Číny, líčení cesty do Rigy a Pobaltí v roce 1933 atd.) Objevují se četné rysy autobiografické, mnohé

¹ Graham Greene, *Journey Without Maps*, Pan Books Ltd., London, 1957, s. 93.

² Op. cit., s. 194—195.

³ Op. cit., s. 19.

⁴ Op. cit., s. 80.

⁵ Op. cit., s. 60.

z těchto autobiografických momentů se později opakují i jinde (především v cestopise *Cesty bezpráví* a v některých povídkách). Značnou úlohu zde hrají, jako i jinde, autorovy sny. Některé pasáže knihy, líčící přímo situaci v africkém vnitrozemí, se později jen v málo pozměněné formě vyskytnou v Greenových pracích beletristických.

3

Bezprostředním beletristickým zpracováním Greenových afrických zážitků je povídka *Příležitost pro pana Levera* (*A Chance for Mr. Lever*, 1936) a fragment románu *Druhá strana hranice* (*The Other Side of the Border*, 1936), jejichž analýzu v dalším podáváme.

Povídku *Příležitost pro pana Levera* Greene vydal krátce po své africké cestě a v mnohém je jakýmsi beletristickým doplňkem výše probíraného cestopisu.

Děj je velmi prostý. Pan Lever, bývalý obchodní cestující, kterému je kolem šedesáti, byl již na odpočinku, když přišel v důsledku hospodářské krize takřka o všechny své úspory. Protože jeho manželka Emilie vážněji onemocněla, je nucen hledat práci. Jako starý člověk nemá nikde úspěch, pouze pochybná kancelář jistého pana Lucase mu dává jednu možnost. Mají patent na nový typ jakéhosi drtiče, o který by eventuálně měla zájem jedna belgická těžební společnost. Podmínkou však je, aby její agent Davidson, působící ve vnitrozemí Libérie, prohlásil, že přístroj je vhodný pro použití v této oblasti. Lucas hledá někoho, kdo by se i s vynálezem vydal na místo za Davidsonem, přístroj mu předvedl a nechal od něj potvrdit, že je pro získání zlata dobře použitelný. Ten, kdo se tohoto úkolu ujme, by i celou expedici musel financovat, po úspěšném konci by mu však kynul velký podíl na zisku.

Lever přijímá a v liberijském vnitrozemí stojí před problémem, jak Davidsona najít. Po velkých nesnázích se mu to podaří, avšak jinak, než si představoval: Davidson, všemi opuštěn, umírá na žlutou horečku. V zoufalství se Lever rozhodne, že požadované dobrozdání napíše sám. Učiní tak a Davidsonův podpis napodobí podle nalezeného, nedopsaného dopisu. Jeho radost však netrvá dlouho. Za tři dny nato umírá v pralese na touž žlutou horečku jako Davidson.

Zápletka je v některých ohledech psychologicky značně nepravděpodobná. Člověk okolo šedesátky by se asi ani v nejvyšší nouzi neodhodlal k cestě do země, proslulé nezdravým podnebím, kde se navíc běloch netěší ochraně žádné koloniální mocnosti. Navíc když sám by vše musel financovat (to znamená, že mu přece jen ještě slušné úspory zbyly). Pravděpodobnost zde však není to nejdůležitější. Jak ukážeme dále, jde v mnohém

spíše o podobenství, kde Lever je jakýmsi *Everymanem*. Ani v jiných ohledech povídka nepatří k nejlepším autorovým pracím, budeme ji však věnovat pozornost, protože v kontextu Greenova díla hraje značnou úlohu z několika důvodů.

Předně je velmi zajímavým dokladem toho, jak se Greenovy vlastní zážitky, nejprve zaznamenané formou deníku a později zveřejněné jako cestopis, odrážejí v jeho vlastní tvorbě. Při pozorném čtení *Cesty bez map a Příležitosti pro pana Levera* si uvědomíme, kolik situací, detailů i líčení duševních stavů se v obou dílech téměř doslovně opakuje. Patří sem líčení nechuti nosičů jít dále a stále vyjednávání a dohadování o tom, kolik cesty zbývá do další vesnice; naoko tvrdý postoj při neochotě nosičů pokračovat v cestě; stále obhlížení všemi příslušníky kmene toho, co běloch dělá; úvahy o výskytu komárů, popisy zápachů a únava ze stálého pohlížení na nahá těla; obdiv nad poctivostí domorodců, kteří by mu byli velmi lehce mohli odcizit pokladnu.

Uvedme pro srovnání dvojí líčení afrického pralesa. Nejprve cestopis: „Slovo les pro mne vždycky mělo význam něčeho divokého a krásného, aktivní přírodní síly, ale tenhle les byl prostě zelenou divočinou, a ani ne příliš zelenou. Po úzkých stezkách jsme procházeli nekonečnou zarostlou zahradou, plnou plevelů; ten jako by kolem nás spíše hynul než rostl; nikam nebylo vidět, žádná změna krajiny, nic, co by rozptýlilo zrak, a i kdyby se něco takového bylo vyskytlo, nemohli bychom se byli z toho pohledu těšit, protože jsme se neustále museli dívat na zem, abychom se vyhnuli kořenům a kamenům.“⁶ A povídka: „Slovo les naznačuje něco divokého a krásného, aktivní přírodní sílu, ale tenhle liberijský les byl prostě nudnou zelenou divočinou. Procházeli jste stezkou asi stopu širokou, nekonečnou zarostlou zahradou plnou plevelů; ten jako by kolem vás spíš hynul než rostl . . . Nikam nebylo vidět, žádný únik pro oko, žádná změna krajiny.“⁷

Nemá smyslu uvádět další podobné paralely. Našli bychom jich ještě hodně; při pečlivé analýze by bylo možno takřka všechny vnější rekvizity v této krátké povídce odvodit z delšího cestopisu. (Greene je autorem, u něhož se některé asociace fixují na celý život. Právě z této povídky se pro to nabízí příklad z popisu cesty pralesem: „Byla to úleva a rozptýlení, když stezka byla pod vodou a pana Levera museli nést nosiči. Zpočátku se mu nelíbil ten silný hořký pach — připomínal mu svačiny, které musel jíst jako děcko — ale brzy to překonal.“⁸ A o 35 let později uvádí ve své autobiografii: „Pach, který se vynořuje z těch let, byl pachem svačin, které jsem neměl rád. Tentýž pach . . . byl, a to je zvláštní, také pachem potu

⁶ Op. cit., s. 158.

⁷ *A Chance for Mr. Lever*, in: Graham Greene, *21 Stories*, The Viking Press, New York, 1969, s. 127.

⁸ Op. cit., s. 127.

mých nosičů v Libérii v roce 1935... Měl jsem rád ten pach, stal se pachem Afriky.“⁹⁾

Na jedné straně tím nabývá líčení afrického prostředí na věrohodnosti, na druhé straně se však zdá, že na poměrně malém prostoru je těchto detailních popisů dle skutečnosti až příliš mnoho.

Vraťme se nyní k postavě hrdinově, k panu Leverovi, a k jeho příběhu. Typické pro autora je (a poznali jsme to v ještě větší míře v knize *Cesta bez map*), jak i do nitra Afriky, do tohoto „srdce temnoty“, pronikají znepokojivé ohlasy evropského chaosu, materiálního i morálního bankrotu evropské civilizace (který byl předtím snad nejdůrazněji konstatován v románě *Je to bojiště*). Pan Lever je starý člověk, finančně zničený velkou hospodářskou krizí. („Nebylo to správné, aby člověk po třiceti letech, kdy pracoval jako obchodní cestující, musel chodit od jedných dveří k druhým a ptát se na místo.“¹⁰⁾ Nouze ho dohání až k riskantní cestě do neznámé Afriky. Zde však, opuštěn a izolován (s nikým z domorodců se anglicky nedohovoří), zoufající, když uslyší o Davidsonově smrti, vzpomínáje stále na nemoc své manželky, dává průchod oživajícím pudům. On, rotarián, který nosí zednářský odznak přivěšený na řetízku hodinek, se v africké divočině počíná modlit.

Tváří v tvář hrozivé skutečnosti však u něho dochází k zásadnější změně. Nejprve spatří tvář mrtvého domorodce, hnijícího ve vodou naplněné jámě u cesty, pak objeví ve stanu umírajícího Davidsona, pokrytého čerstvými krvavými zvrátky. Blízkost smrti dává padnout všem morálním zábránám; ukazuje se, jakým povrchním pozlátkem je buržoazní morálka se všemi svými příkazy a maximy. („Byl ztracen a osvobozen... S poctivostí nejdál dojdeš: náhle si uvědomil, jak falešné to je.“¹¹⁾ Mimoděk se čtenáři vybavuje v lecčems obdobná postava pana Kurtze u *C o n r a d a*. — Pan Lever se konečně cítí osvobozen od všech maloměšťáckých předsudků. Greene sice mluví v této souvislosti o anarchismu, vtírá se však otázka, zda podobné myšlenkové pochody nejsou typické pro obrat maloměšťáka k fašismu.

Postava tohoto maloměšťáka je v jistém smyslu klíčová pro další autorův vývoj. Především máme na mysli román *Brightonský špalek*. Zatímco pan Lever, řídicí se zásadami maloměšťácké morálky, připomíná Idu Arnoldovou, je ke všemu odhodlaný a bez zábran jednající ztroskotanec (Lever před smrtí) příbuzný s těmi, kteří se z bídy a na základě poznání dna společnosti necítí vázání ničím.

Zajímavá je kompozice. Celá povídka je psána v třetí osobě. Místy přechází do nepřímé řeči, do líčení myšlenkových pochodů hrdiny. Střídá se několik časových rovin: rovina přímo se odehrávajícího děje v Libérii a ro-

⁹ Graham Greene, *A Sort of Life*, The Bodley Head, London, 1971, s. 35.

¹⁰ *21 Stories*, s. 119.

¹¹ *Op. cit.*, s. 132.

vina vzpomínek na Anglii, kde se jedná zejména o vylíčení okolností, za jakých se pan Lever do Afriky dostal, a o nemoc jeho ženy. Dopis, který po částech manželce píše, je svého druhu spojovacím prvkem, zdůrazňujícím jednotu celého díla. Ironický, skeptický a víceznačný, typicky greenovský, je poslední odstavec. Autor se v něm obrací ke čtenáři přímo a tím celá povídka dostává málem nádech morality, a jak už bylo řečeno, pan Lever se stává jakýmsi *Everymanem*.

V kontextu Greenova díla je tato povídka významná. V beletristické formě jsou zde shrnuty některé poznatky z nedávné cesty do Libérie. Poprvé se zde u Greena objevuje kritické líčení praktik imperialismu a kolonialismu. Pokud jde o kritiku sociální, je svým odhalením lživosti buržoazních morálních zásad spojovacím článkem mezi romány *Je to bojiště* a *Brightonský špalek*.

Rovněž roku 1936 vznikl fragment románu, nazvaný *Druhá strana hranice* (*The Other Side of the Border*), vydaný později v souboru *Devatenáct povídek*. Autor o něm v úvodní poznámce říká: „Mohl bych stanovit rok, kdy jsem začal psát, jako pravděpodobně 1936, po návratu z cesty do Libérie — ať tomu je jakkoliv, i když nemá žádný jiný klad, zdá se, že ta kniha je proscena atmosférou poloviny třicátých let — Hitler byl ještě něčím zcela novým, diktatura byla pouze příchutí ve větru, který vanul z Evropy: v Anglii byla krize . . .“¹²

První část fragmentu se odehrává v Anglii, druhá v Africe. Ústřední postavou je Hands, člověk bez zaměstnání, dobrodruh, pocházející ze středních vrstev. Dopíše jedné společnosti a je angažován do pochybného podniků: stává se vedoucím výpravy, která jde hledat zlato do západní Afriky, do Sierry Leone a okolí. Vydává se za znalce místních poměrů, ač nezná nic. Vysílací společnosti jde zřejmě především o to, aby získala lidi, kteří by si zakoupili podíly, a příslušná výprava je pouze rekvizitou. S sebou Hands bere několik přátel, lidí jemi podobných.

Hands připomíná velmi Anthonyho Farranta z románu *Jsem synem Anglie*. To si uvědomoval i autor a byl to podle něho jeden ze dvou důvodů, proč román nedokončil. Druhým byl větší zájem o další dílo, *Brightonský špalek*. Na to, jak měl dále pokračovat děj, se už nepamatuje.

Druhou důležitou postavou pak je Billings, náboženský pokrytec, Handsův známý z dřívějšíka. Pracoval v Africe jako kostelník a po smrti faráře si dělal naději na to, že by mohl zaujmout jeho místo. Když neuspěl, rozhodl se jít s Handsem.

Klíčovým místem fragmentu je rozhovor Handse s Billingsem, v němž se vyjevují pohnutky a cíle obou. „Co nechápu je,“ řekl Billings, „proč vybrali tebe.“ „Někdy se tomu sám divím.“ Brandy se mu převalovala po jazyku jako inspirace. „Po léta jsem si představoval — víš, velké věci. Možná, že to je osud. Člověk jakoby byl někdy v záloze — pro ty největší věci. Jako

¹² Graham Greene, *Nineteen Stories*, W. Heinemann, London, 1947, s. 196.

Hitler. Čím ten byl?' ‚Mám ten pocit také,‘ řekl Billings. ‚Myslím na — na nás všechny. Na celý zástup těch, kteří nikdy neměli pořádnou možnost. Vysmívali se nám. Propouštěli nás. A pak náhle — přijde den a jsme to my...‘¹³

Jde o velmi pronikavé postižení sociální podstaty fašismu. Ve společensko-kritickém ohledu je tato povídka asi významnější než předchozí, postrádá však jejich kvalit a zejména pro svou neukončenost je spíše zajímavým dobovým dokumentem než hotovým uměleckým dílem.

4

Z Greenových románů jsou do Afriky situovány *Jádro věci* (1948) a *Vyhaslý případ* (1960), velká pozornost pak je Africe věnována v románě *Lidský faktor* (1978).

Jádro věci se odehrává v Sierra Leone za druhé světové války, tedy v prostředí, které Greene sám měl v minulosti možnost dobře poznat. Ocitáme se v národnostně i rasově smíšené společnosti Freetownu, v níž dominují britští koloniální úředníci; černí sluhové, mající vesměs kladné povahové rysy, a africká scenérie však v psychologickém románu mají funkci dekorace či pozadí. Tím není řečeno, že by umístění děje do Freetownu nebylo funkční. Právě v takové situaci — malá skupina bělochů, více či méně izolovaná od ostatního obyvatelstva — vystupují, jak je známo, obvyklé společenské protiklady a konflikty s mnohem větší ostrostí a zřetelností.

Důležité je, že místo i doba děje jsou poměrně přesně určeny (mj. válečnými událostmi), Afrika zde naprosto nehraje úlohu nějakého polomýtického, civilizací jen málo dotčeného kontinentu. Autorův obdiv k africké přírodě se objevuje na více místech, zejména v odděleně publikované a z románu autorem vyčleněné kapitole.

Mezi *Jádrem věci* a vznikem následujícího románu, který patří do tohoto kontextu, uplynulo 12 let. Za tu dobu se nejen změnila situace v Africe, ale i autor prošel zajímavým vývojem.

V románě *Vyhaslý případ* (1960) vystupují již do popředí společenské změny, které Afrika v oněch letech prodělávala. Opakovaně se mluví o nepokojích a demonstracích v konzských městech, objevují se postavy Afričanů, ztělesňující kladné stránky, u Evropanů vzácné. Tak např. je umírající černoch kontrastován se sobeckým Querrym, což vyznívá jako kontrast dvou odlišných civilizací a dvojí odlišné mentality.

Ukazuje se, že Afrika již přestala být kontinentem, kam se Evropané utíkali, když hledali klid, osamění či primitivní svět, už to není srdce

¹³ Op. cit., s. 229.

temnoty. Celý svět je již navzájem propojen, mnozí Afričané si osvojili negativní vlastnosti Evropanů, mj. jejich pýchu. Vina Evropanů na současném stavu Afriky je opětovně zmiňována, jako doklad tvrdosti bílých kolonizátorů je uváděn i Hola Camp v Keni, což samo o sobě svědčí o tom, jak se Greene od doby, kdy psal v padesátých letech, na počátku, svou reportáž o Keni, zradikalizoval.

Greenův předposlední román *Lidský faktor* (1978) je sice situován do současné Anglie, problematika Afriky v něm však hraje ústřední úlohu. Tentokrát se ale nejedná o západní Afriku ani o Keňu, nýbrž o jihoafrický rasismus. Hrdina románu, který ztrávil v Jihoafrické republice určitou dobu jako britský diplomat, jej sám poznal zblízka; dokonce na vlastní kůži poznal, co jsou to rasové zákony, když se zamiloval do černošky Sáry, kterou si později vzal za manželku, a přijal za vlastního jejího syna. Z vděčnosti za pomoc, kterou jihoafričtí komunisté poskytli Sáře při útěku z jižní Afriky, předává Castle důvěrné informace o Africe sovětské tajné službě. K tomu ho však nevede pouze vděčnost, ale i skutečnost, že Sovětský svaz je jedinou velmocí, která provádí důslednou protirasistickou politiku. Proto také dává s nasazením života Sovětskému svazu k dispozici přísně důvěrný text o chystané operaci „*Strýček Remus*“, v němž se mluví o tajné spolupráci západních zemí (USA, Velké Británie, Francie a Německé spolkové republiky) s Jihoafrickou republikou na poli vojenském.

5

Až dosud jsme se zabývali Greenovými díly beletristickými, která jsou zcela nebo z větší části Afriky věnovaná či se v Africe odehrávají. Na hloubku afrického zážitku však ukazuje skutečnost, že i v mnoha dílech ostatních hraje Afrika poměrně značnou úlohu.

Ze starších povídek je to především, kromě už výše uvedených, *Suterén*, v níž jeden z hrdinů, sluha Baines, neustále vzpomíná na západoafrické pobřeží jako na takřka rajský prostor, který kontrastuje se soudobou Anglií. Z poválečných kratších próz pak je to *Pod zahradou* s některými zdánlivě autobiografickými rysy, v níž hrdina Wilditch kdysi projevoval značný zájem o Afriku a má kdesi barevnou dceru.

Africké motivy však pronikají i do knížek pro děti a do divadelních her. Jedná se o ilustrovanou knížku pro nejmenší *Malý parní váleček* (1953), kde Afrika figuruje jako středisko, odkud banda „*Černá ruka*“ pašuje zlato, a o poslední Greenovu divadelní hru *Návrat A. J. Rafflese* (1975), v níž je Afrika ironicky charakterizována jako útulek a útočiště zoufalců.

Zmínky o Africe či postavy Afričanů se objevují ještě v řadě dalších prací; postupně se ovšem mění jejich funkce. Ve starších dílech bývala Afrika často kladným kontrastem k neutěšené současné Evropě, v dílech

novějších jsou africké postavy a africké motivy často autorem využívány k sebeparodii.

6

Kromě *Cesty bez map* a už probraných prací beletristických věnoval Greene africké problematice ještě několik kratších děl nebeletristických, pocházejících většinou z padesátých let. Jedná se o dvě práce, věnované situaci v Keni v době protibritského povstání, o dva eseje a o dvě kratší knížky deníkového rázu.

Počátkem 50. let se zájem britské veřejnosti soustředil do značné míry na britskou východní Afriku, jmenovitě na Keňu, kde došlo k partyzánskému povstání. Příslušníci kmene Kikuyů vytvořili tajnou organizaci vojenského rázu, známou jako Mau Mau, která počala boj proti bělochům a systémem tajných přísah k tomuto boji zavazovala postupně stále více soukmenovců. Greene Keňu navštívil a o svých dojmech referoval v reportáži *Keňa mýma očima (Kenya as I see it, 1953)*.¹⁴

Situace v Keni se velmi liší od té, kterou známe z předchozích Greenových prací, v Africe se odehrávajících. Až dosud se Greene soustředil na západní Afriku, zejména na Sierru Leone a Libérii, později pak se jeho zájem přenesl ještě na Kongo. Zatímco tato území nejsou příliš bohatá a pobyt v nich není pro Evropana lehkou věcí, připomíná Keňa v mnohém anglické poměry (rázem krajiny i klimatem). Proto se zde usadilo hodně osadníků z Anglie, kteří zabrali nejúrodnější půdu a na ní se věnovali zemědělství. Domorodci počali být zatlačováni do rezervací. Jejich nespokojenost s tímto stavem postupně sílila, až nyní přerostla ve svého druhu partyzánskou válku.

Poměry v Keni ovšem nebyly tak jednoduché, jak by se na první pohled zdálo. Rozdíly v názorech na řešení vzniklé krize byly jak u bělochů tak u samých příslušníků kmene Kikuyů. Greene se ve svém líčení pokouší alespoň trochu vrhnout na situaci světlo. Neskrývá své sympatie k domorodcům, zároveň ale vidí i negativní stránky jejich zvoleného postupu.

Hlavní věc, kterou neschvaluje v jejich boji, je krutost, časté krvavé masakry. Je ovšem dalek toho, připisovat podobné věci povaze Afričanů — stačí jen zmínka o krutostech Belsenu nebo srovnání nejistoty v Keni se situací v Evropě po roce 1933. Ovšem ani ti, kdo bojují proti Mau Mau, nevycházejí ze srovnání bez poskvrnny.

Toto byl pohled na současný stav. Při zkoumání příčin tohoto antago-

¹⁴ Graham Greene, *Kenya As I See It*, Sunday Times, 27. 9. a 4. 10. 1953. Citováno podle německého překladu *Mau mau — der schwarze Gott*, Der Monat, April 1954, Heft 67, s. 9—18.

nismu je však autor jednoznačně na straně domorodců a kritizuje britský kolonialismus, i když toto slovo, s nímž se poprvé setkáme v *Konžském deníku*, se zde ještě nevyskytuje. Zde se dosud vyjadřuje neurčitěji.

Evropané narušili staré struktury. I staré zvyky, o které se průměrný Afričan mohl opřít, vzaly za své, aniž by se někdo postaral o náhradu. Ani náboženství Evropané černochům nepřinesli, spíše jen rozbili staré, původní. A ani v ostatních ohledech tomu není lépe. Snad nejjasnější odsouzení kolonialismu je obsaženo v uváděném výroku, který Greene slyšel od nějakého kněze. „Jeden kněz mi řekl: Kikuyové kladou otázky, které není možno zodpovědět. Říkají: Nestvořil Bůh zemi pro všechny národy, bílé a černé, aby na ní žily — a neoddělil je mořem proto, aby se nerušily?“¹⁵

Ač Greene vidí stinné stránky kolonialismu a ač zjevně s domorodci, a konkrétně s kmenem Kikuyů, sympatizuje, přesto dosud sám nevidí realistické řešení konfliktu. Politiky v Londýně kritizuje pro neznalost místní situace, hnutí Mau Mau pro krutý teror. V závěru článku zmiňované křesťanské východisko je velmi mlhavé a nekonkrétní.

Ještě jeden poznatek si však Greene z bojů v Keni odnesl. „V poválečných letech na mnoha místech triumfovala taktika partyzánské války: v Indočíně, v Malajsku a nyní ve střední provincii v Keni. Kupodivu právě dnes, kdy moc a účinnost vojenské techniky nesmírně vzrostly, nám pronikavě ukázali špatné ozbrojení partyzáni, odkázaní na moment překvapení, na svou pohyblivost a na přírodní podmínky své vlasti, hranice moderní válečné techniky . . . To čemu v nedostatku přiléhavějšího výrazu říkáme civilizace, je v defenzivě. Ofenzivu vedou ti, kteří mají jednoduché pušky a kteří mávají ocelovou dýkou.“¹⁶ Greene v tom vidí počátek jakéhosi celkového obratu ve světových dějinách. „Svět se dlouho vyvíjel jedním určitým směrem, a nyní náhle postupuje směrem jiným. Jeho prorokové, včetně proroků z London School of Economics, zřejmě podleli větším omylům než šamanové divochů.“¹⁷

Zde Greene navazuje na své staré úvahy o tom, zda se dnešní buržoazní civilizace nedala špatným směrem i na své zjevné a časté antipatie vůči této často nejmodernější technikou vybavené civilizaci. Jde mu vždy především o člověka a jeho rozvinutí. Mnohdy ale tuto technicky vyspělou civilizaci kritizuje z hlediska středních či nižších vrstev, které se jí cítí ohroženy (viz např. i jeho knihy pro děti). A tak v jistém smyslu vítá partyzánskou válku jako svépomoc malého člověka proti dokonalé státní a vojenské mašinérii. Rovněž zde přijdou ke slovu jeho sklony anarchistické.

K situaci v Keni v přibližně stejné době se Greene vrátil ještě jednou

¹⁵ Op. cit., s. 17.

¹⁶ Op. cit., s. 9—10.

¹⁷ Op. cit., s. 10.

v méně známé krátké črtě *Církev bojující* (*Church Militant*, 1956).¹⁸ Zastímco předchozí líčení se svou formou nejvíce asi blíží náročnější novinářské reportáži či eseji, jde zde o útvar na přechodu mezi zpracovaným deníkovým záznamem a krátkou povídkou.

Jednající postavou jsou takřka bez výjimky klerikové a řeholnice. Vypravěč se dostane do jedné misijní stanice v Keni, kam současně místní arcibiskup přivádí několik řeholnic. Ty by se rády usadily v rezervaci Kikuyů a žily jejich životem bez cizí pomoci a podpory. Přítomní kněží to pokládají za nerealistické a málem bláznivé, sestry však k tomu mají povolání a nenechají se od svého úmyslu odvrátit.

Toto se odehrává jednak na pozadí dobromyslného vzájemného škádlení dvou kněží, kteří si navzájem dělají polodětinské kanadské žertíky, jednak na pozadí vyprávění o skutečných nebo domnělých násilnostech bojovníků Mau Mau. Tyto zprávy zlehčuje jak může páter Donnell, jehož náklonnost ke Kikuyům je zřejmá. Mluví o nich jako o ubožácích, lituje je, uvádí, že jsou stále olupováni o půdu, a zdá se mu proto nevhodné, požadovat v rezervaci i jen malý kousek země pro zmíněné řeholnice.

Jejich pokus je asi Greenovi sympatický, možná právě pro svou zdánlivou nesmyslnost, což souvisí s jeho zálibou v paradoxech. Bezbranné ženy třeba dokáží více než misionáři a lékaři, dokáží možná Kikuyům, že i mezi bílými jsou dobří lidé. Dosavadní misijní metody vedly k tomu, že domorodci pokládají křesťanství za náboženství bílých.

Celkovým význěním ukazuje tato črta ještě více Greenovy sympatie ke Kikuyům a je kritičtější ke koloniálním metodám než stať předchozí.

7

V padesátých letech se Greene africkou problematikou zabývá i ve dvou esejích, zahrnutých později do *Sebraných esejů*. Podnětem k prvním z nich, nazvanému *Cestovatelé* (*The Explorers*, 1952), bylo vydání antologie textů o afrických cestovatelích. Greena především zajímá, jak se měnily jejich pohnutky a postoje. Jeho úctu a obdiv si nejvíce získal Mungo Park, jak pro dobrý vztah k Afričanům, s nimiž jednal jako rovný s rovnými, tak pro poetický styl.

S postupem let se měnil u většiny cestovatelů jejich vztah k Afričanům. Postoj Mungo Parka byl postupně nahražován povýšeneckým postojem, který Greene přirovnává k postoji Stanleyho, jenž se mu stává jakýmsi negativním symbolem nadřazenosti a násilí vůči domorodcům. S nostalgií konstatuje, že doby, kdy se s obyvateli Afriky jednalo na základě rovnoprávnosti, jsou nenávratně ztracené.

¹⁸ Graham Greene, *Collected Stories*, The Bodley Head and William Heinemann, London, 1974.

Druhý esej, nazvaný *Bolavé kosti; silné bolení hlavy* (*Sore Bones; Much Headache*, 1954), vděčí za svůj vznik novému vydání Livingstonových zápisníků. Livingstona si Greene velmi cení pro jeho v nejlepší smyslu slova idealistický přístup k domorodcům, vystupuje proti jeho přílišné glorifikaci v rodném Skotsku (člověk se ztrácí, když se zahlazují jeho chyby) a velmi kladně hodnotí jeho věcný způsob zápisu v denících z posledních let. Jako Livingstonův negativní protějšek mu opět slouží Stanley, kterému bohužel patřila budoucnost. Právě závěr nám připomene dobu vzniku tohoto eseje a jeho časovou blízkost s pojednáním o Keni. „Ve východní Africe patřila budoucnost Stanleymu a jeho kulometům a hrubým koženým bičům a Stanleyho metody zanechaly všude v Africe dědictví nenávisti a nedůvěry.“¹⁹

Oběma esejům je společné to, co najdeme i v jiných Greenových pracích z této doby, a to podceňování souvislostí rázu ekonomického (např. materiálních zájmů bílých keňských farmářů).

8

V úvodu ke svým dvěma deníkům, které původně nebyly určeny k publikaci, se Greene zamýšlí nad jejich odlišným zaměřením. *Konžský deník* (*Congo Journal*) vznikl jako příprava k rodícímu se románu, *Konvoj do západní Afriky* (*Convoy to West Africa*) je sledem celkem náhodně znamenanych dojmů.

Konžský deník si Greene vedl během zhruba měsíční cesty po Kongu, konané od ledna do března 1959. Cílem cesty bylo ověřit si některé skutečnosti, důležité pro vznik plánovaného románu, který později dostal název *Vyhaslý případ*. Zejména se chtěl poučit o lepře a způsobech jejího léčení.

Autor přiletěl do Leopoldvillu, kde se krátce zdržel, než pokračoval letecky do Coquilhatvillu a odtud do stanice pro léčbu malomocných v Yondě. Tam pobyl delší dobu, kterou strávil studiem a pozorováním života na místě, pak se vydal na cestu lodí proti proudu řeky Kongo. Na cestě zpět se opět zastavil v Yondě a přes Leopoldville odcestoval do Brazzavillu, odkud letěl přes Gaboun domů.

Celá kniha je psána formou deníkových záznamů — jedná se tedy o kratší či delší, navzájem vždy přímo nesouvisející a na sebe nenavazující texty. Hlavním spojovacím prvkem je chronologie a výše naznačená trasa autorovy cesty. Z probírané problematiky se kromě postupu příprav ke zmíněnému románu jeví být nejzávažnějšími dva okruhy: rekapitulace a nová formulace některých Greenových myšlenek, souvisejících tak či onak s Afrikou, a otázka konce kolonialismu v Africe.

¹⁹ Graham Greene, *Collected Essays*, The Viking Press, New York, 1969, s. 328.

Do prvního okruhu patří především opakované odkazy na *Conrad* - v u novelu *Srdce temnoty*, což je přímo vyvoláno cestou po řece Kongo. Při té příležitosti Greene uvádí, jaký vliv na něj Conrad měl a co pro jeho zejména ranou tvorbu znamenal. Dále Greene zdůrazňuje význam snů pro svou tvorbu a vícekrát líčí své okamžité duševní stavy. Opět se objevuje nám již známý pocit melancholie a nudy, uváděný na jednom místě jako jeden z motivů autorova cestování.

Nejdůležitějším momentem pro nás jsou však asi záznamy o změnách, k nimž tehdy v Africe docházelo. (Jednalo se o rok 1959, o situaci krátce před poskytnutím nezávislosti nejen Kongu ale i řadě jiných bývalých kolonií.) Citlivě si všímá měnící se situace a zaznamenává řadu charakteristických jevů. Všímá si nepokojů v Leopoldvillu, přítomnost hlídkujících tanků mu připomíná Indočínu, vidí, jak málo se Belgie věnovala této své kolonii a zanedbané Kongo v některých ohledech srovnává s lepší situací v bývalých koloniích francouzských. Vidí, že v Africe končí jedna epócha: „... cítíte, že evropská Afrika se rychle rozkládá.“²⁰ Někdy dává najevo i obavy z budoucnosti, z cesty, jakou africké státy nastoupí, a nejvíce varuje před amerikanizací: „Mluvil s citovým zaujetím o krásném životě na vesnicích, má však dojem — který já nesdílím — že kmenový rámeček musí být rozbit a k tomu účelu mají sloužit hmotné podněty. Nevede tato cesta rovnou k tomu prakticistickému světu Spojených států?“²¹

Poprvé Greene v tomto cestopisu užívá slovo kolonialismus (*colonialism*), případně koloniální (*colonial*), zatímco dříve mluvil většinou pouze o negativních důsledcích civilizace.

Druhý deník, *Konvoj do západní Afriky (Convoy to West Africa)*, pocházející z doby války, se africké problematiky dotýká jen velmi okrajově.

9

Ze stručných charakteristik a z rozboru jednotlivých Greenových prací, věnovaných ve větší či menší míře Africe, lze vyvodit jisté obecnější závěry, z nichž některé už byly naznačeny.

Greenův pohled na Afriku ve 30. letech není prost idealizujících a romantizujících prvků — proti chaotické a přetechnizované evropské společnosti v době po velké hospodářské krizi a v době nástupu fašismu staví řadu kladných vlastností afrického obyvatelstva. Už tehdy si uvědomuje zhoubné důsledky evropského panství pro Afričany, mluví však

²⁰ Graham Greene, *In Search of a Character — Two African Journals*, The Viking Press, New York, 1962, s. 45.

²¹ Op. cit., s. 17.

ještě obecně o negativním působení evropské civilizace. Na jeho chápání Afriky, v němž přežívají i romantické představy z mládí, působila i tehdy módní hloubková psychologie, z literárních vzorů především *C o n r a d o v o Srdce temnoty*.

Za delšího pobytu válečného se pro něho Afrika postupně stala každodenní skutečností, prostou exotiky. Po válce, a to zejména od padesátých let, si Greene stále více počínal být vědom změn, k nimž v Africe začínalo docházet. Uvědomuje si i některé historické souvislosti (podrobení Afriky) i současný stav národně-osvobozenického boje (partyzánské hnutí hodnotí nezaujatě), jen postupně však chápe nevyhnutelnost naprosté dekolonializace Afriky. Nejdále v tomto bodě dospěl v 70. letech v románě *Lidský faktor*. Afrika přestala již definitivně být útočištěm hledačů klidu a zoufalců a je nyní naopak kontinentem, který se stal dějištěm světové politiky. A v důležitých konfliktech Greene zastává důsledně protirasistický postoj.

Tyto změny v autorově postoji jsou vyvolány řadou faktorů. Přispěla k nim změna mezinárodní situace — celosvětové uvolňování v 50. letech a postupné odstraňování vzájemné nedůvěry. U Greena navíc dochází k pozoruhodnému vývoji vnitřnímu: jeho křesťanství se počíná orientovat novým směrem, stává se otevřenější a zaujímá kladný poměr ke světu.

Podobné antikolonialistické stanovisko, jaké se projevuje ve vztahu k Africe, se však u Greena objevuje i při hodnocení vývoje v jiných oblastech třetího světa: jde zejména o Indočínu a o Latinskou Ameriku (Kuba, Haiti, Paraguay), kde se Greene až ztotožňuje s partyzány, vedoucími ozbrojený boj proti utlačovatelským vládám. S postupem doby se Greene totiž stále více radikalizuje. Na měnicím se vztahu k Africe je však jeho vývoj asi nejlépe patrný.

10

Závěrem této kapitoly ještě několik poznámek o kontextu literárním. Ve velkém proudu anglické literatury, která se zabývá Afrikou, se objevují jednak práce rázu spíše apologetického, kladně hodnotící britský kolonialismus, či přinejmenším nekritického (John Buchanan, C. S. Forester a další), jednak práce kritické. Mezi těmito kritickými pracemi staršího data zaujímají významné místo dvě africké novely *C o n r a d o v y*, na něhož Greene v mnohém navazuje. Britských autorů, kteří ve 20. století psali o africké problematice, je velice mnoho. Kromě výše uvedených si zaslouží zmínky zejména Joyce Cary a Gerald Hanley, kteří oba líčí rozpad či počátky rozpadu britské koloniální říše a počátky národně-osvobozenického boje v 50. letech a kteří těmto jevům věnují značnou pozornost. Rozhodně větší než Greene, zdá se však, že Greene

zato pohlíží na domorodé obyvatelstvo a na jeho úsili o osvobození vcelku s většími sympatiemi.

Zvláštní zmínky si v této souvislosti zaslouží ještě Evelyn W a u g h, a to proto, že u nás býval někdy s Greenem srovnáván, vcelku neoprávněně. Hlavním a asi jediným důvodem, proč bývají tito dva autoři někdy omylem řaděni k sobě, je zřejmě jejich časově téměř shodná konverze ke katolictví. Jinak se totiž, a to jak umělecky tak politicky, rozcházejí. Zatímco Greene stál vždy na levici, patřil Waugh na opačný pól. A právě četné Waughovy africké cestopisy a díla, v Africe se odehrávající, jsou dobrou ilustrací toho: pohlíží v nich na Afričany povětšinou svrchu a pokládá je za neschopné samostatného vývoje. Svým pravicovým sympatiím dal navíc průchod zejména v cestopise o Etiopii, v němž zjevně chválí italskou agresi, atd. Ve všech těchto ohledech je Greene jeho jasným antipodem.

